

ПАВЛЮК

Степан Петрович — академік НАН України, доктор історичних наук, професор, директор Інституту народознавства НАН України

СУЧАСНИЙ ПРОЦЕС ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНИХ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ УКРАЇНЦІВ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗОВАНОГО СУСПІЛЬСТВА

**Стенограма наукової доповіді на засіданні
Президії НАН України 15 березня 2017 року**

У доповіді обгрунтовано необхідність нових підходів до осмислення сучасних етнокультурних явищ і тенденцій, підвищення ефективності дослідження етнічних факторів формування соціальних ідентичностей з метою гармонізації міжетнічних відносин і суспільного життя, вироблення відповідної державної етнополітики, яка б інтегрувала соціальні капітали міграційних потоків з України, через Україну і до України у важливу складову формування перспективної цивілізаційної моделі розвитку нашої держави, а отже, започаткування якісно нового наукового напрямку — етноглобалістики.

Шановний Борисе Євгеновичу!

Шановні члени Президії і запрошені!

Досліджувати та осмислювати феномен «етнічності» в сучасних категоріях науковці почали в 1950-х роках, коли розпочалася так звана «повоєнна ера імміграції», яку ще називають постколоніальною міграцією, відповідно до деколонізаційних процесів, які відбувалися у світі впродовж 60–70-х років ХХ ст. Їх наслідком стала активна міграція мешканців колоній до своїх метрополій, що супроводжувалася «транспортуванням культур» з тих місць, де вони первинно сформувалися, та проявом нових етнічностей у новому для них соціокультурному середовищі.

Зростання інтересу до проблем етнічності відображує зміни в домінуючому способі мислення етнологів та антропологів, які вже не сприймають *суспільства* чи *культури* як ізольовані, статичні і гомогенізовані одиниці. У своїх аналізах соціальних світів дослідники передусім намагаються показати напрями змін і процесів, їх складність та багатозначність. Етнічність у цьому контексті виявляється прийнятною концепцією, оскільки

ки звертає увагу на динаміку зміни контактів між групами, конфліктні і конкурентні явища, взаємне пристосування тощо.

Дослідники відзначають, що ключовою рисою глобалізації є інтенсифікація загальносвітових суспільних відносин, що поєднують віддалені одна від одної локальності таким чином, що локальне життя трактується через події, які відбуваються на відстані багатьох кілометрів. Однією з найголовніших характеристик нової епохи стали транснаціональні та глобальні міграції. Терміни *транснаціоналізм*, *транснаціональний соціальний простір*, *трансмігранти*, *транслокальність* широко використовуються в західній теорії для опису міграційних процесів сучасності.

Увівши термін *транснаціоналізм*, учені намагалися описати нові явища в міграційній практиці, які не можна було пояснити за допомогою класичних теорій міграції, наприклад, зовнішні виїзди на сезонні роботи, що тривали не кілька тижнів чи місяців (маятникова міграція), а кілька років; практика, коли одна частина родини мігранта жила у країні його походження, а інша — в країні перебування. Коли ж ці практики стали загальними, постала потреба означити нове соціальне поле. Транснаціональні мігранти створюють соціальні поля, що перетинають географічний, культурний і політичний кордони, тобто вони «підтримують і розвивають множинні відносини — родинні, економічні, соціальні, організаційні, релігійні, політичні, які пов'язують між собою суспільства походження і поселення». Трансмігранти включені більш ніж в одну спільноту, вони творять нові співтовариства, пов'язані з національними державами та їх кордонами. І якщо раніше економічні досягнення і суспільний статус іммігрантів залежали від швидкості акумуляції і включення у процеси приймаючого суспільства, то тепер це більше залежить від «культивування міцних соціальних мереж на наддержавному рівні».

Транснаціональні простори міграції, на думку дослідників, усувають колишню дилему мігрантів — інтеграції (що розумілася як асиміляція) з суспільством перебування чи утворен-

ня в ньому етнічної меншини. Остання формується з тих її представників, що належать до культурного ландшафту країни перебування. Є підстави розглядати транснаціональні соціальні простори іммігрантів як нову форму етнічних спільнот.

Сучасні українські міграції постають для нас живим, доступним для вивчення, прикладом формування соціального самовизначення людини в умовах глобалізації, «українським вікном» у дослідженнях етнічних і, загалом, соціальних ідентичностей глобалізованого суспільства.

До рис, які характеризують сучасну українську міграцію як частину глобальних міграційних процесів, належать: одночасне охоплення нею кількох континентів і десятків країн; повернення частини мігрантів на батьківщину; представництво найрізноманітніших соціально-демографічних груп українського суспільства; масові виїзди жінок на заробітки; інтенсивна сезонна міграція українців до сусідніх держав — Росії, Польщі, Чехії і перехід від «човникових» подорожей до тривалих виїздів, а від них — до переміщення регіонами та країнами в пошуках заробітків і кращих умов життя (подальші міграції з одних держав перебування до інших); скупчення українських іммігрантів переважно в мегаполісах; наявність розвинутих соціальних мереж; значимість нелегальної міграції. Соціальну динаміку української трудової міграції визначають люди з вищою і середньою спеціальною освітою. Вагома й та обставина, що розгортання фінансової кризи не стало переломним чинником повернення українських мігрантів на батьківщину, тож є підстави припускати, що міграції залишатимуться сталою рисою соціальних відносин, незалежно від поточного стану економік.

Якщо до цього додати імміграцію до України з інших держав, масовий транзит через Україну (зі Сходу на Захід) значних потоків людей та міжрегіональні міграційні переміщення всередині України, то можна стверджувати, що український міграційний процес став важливим соціальним показником входження України до глобального суспільства.

Це означає, що етнічність, етнічна приналежність стає динамічним чинником «скасування відстаней» і кордонів між усталеними соціокультурними середовищами, провідником формування нового екстериторіального принципу детермінації локальності, що лежить в основі ідентичності. Отже, емігрантські мережі, через які відбувається заповнення вирви «ніш зайнятості, що поглиблюються і розширюються і вже не можуть бути заповнені національною робочою силою», означають внутрішню трансформацію соціально-комунікативного простору на рівні детермінант його функціонування, передусім приймаючого суспільства.

Для українців XIX–XX ст. зовнішні міграції, як правило, були переміщенням з одного соціокультурного простору в інший, часто з одного історичного часу в інший; відтак мігрант переносив «середовище походження» у нові місця поселення. Його основою була родина і «світ родини», у межах якого формувалися майнові відносини, економічні, соціальні, духовні потреби та активності.

Трудові мігранти попередніх епох або виїжджали (переважно, назавжди) разом з родинами чи закладали родини в еміграції, як правило, зі своїми співвітчизниками, переносячи на нові землі усталений уклад попереднього життя, або (рідше і пізніше) подавалися на тимчасові заробітки, повертаючись до родин на батьківщину. З цим пов'язане також закладення іммігрантами донині діючих у країнах нового поселення інститутів, об'єднаних спільним поняттям *діаспора*.

Сучасна трудова міграція є соціальним явищем не лише іншого часу, а й іншого змісту. Якщо мігранти перших трьох хвиль у країні для збереження своєї національної ідентичності використовували той культурний ресурс, який був засвоєний ними до моменту міграції, то нинішні мігранти можуть мати постійний доступ до найрізноманітніших форм і виявів української культурної спадщини, постійно поповнюючи свої знання про сучасні активності, проекти, ініціативи, що реалізуються в Україні, в середовищі української культури. Сьогодні можемо спостерігати про-

цес постійного взаємовпливу і взаємообміну різними символічними і несимволічними ресурсами між країнами, а також міграцію ідей та соціальних і культурних капіталів, якими володіють мігранти. Фундаментальна історична відмінність нинішнього українського заробітчання від міграцій попередніх епох полягає у зміні простору соціального самовизначення сучасного мігранта. Це — зменшення прив'язаності мігранта до територіально локалізованого соціокультурного середовища походження і скорочення/усунення часових і соціокультурних відстаней завдяки розвитку комунікативних технологій і переходу до глобалізації. Фізичне переміщення між країнами походження і перебування не є вирішальним чинником: мігрант може приїхати до країни призначення, пропрацювати там певний час, отримати документи на постійне перебування або навіть громадянство і не виїжджати фізично до країни походження взагалі, але при цьому створювати й підтримувати активні транснаціональні соціальні зв'язки з країною походження, започатковуючи інноваційні, освітні, бізнесові, громадянські проекти, вкладаючи інвестиції в її розвиток.

Нинішні зовнішні міграції українців є однією з альтернатив індивідуального вибору в межах «простору співбуття» мігранта: забезпечення матеріальних потреб сім'ї залишається важливим мотивом трудової міграції, однак в основі прийняття рішень їхати чи не їхати на заробітки за кордон лежить персональний вибір потенційного мігранта. Його спосіб самовизначення можна окреслити як перебування у співвіднесенні з родиною, батьківщиною, колегами та роботодавцями в інших місцях та країнах перебування, зрештою, вибором потенційних можливостей подальшої самореалізації. Розбудова ефективних міжперсональних мереж, що поєднують усі ці напрями, разом з відтворенням соціокультурних форм самоорганізації, притаманних традиційній діаспорі (церковні спільноти, культурні, освітні, студентські, жіночі товариства, видання власної преси), вказує на формування іншого усталеного простору соціальних відносин, для якого

міграція є постійною рисою. Наприклад, спільноту українців в Італії можна розглядати не як сформований культурний комплекс, а як формацію, що перебуває у *постійній динаміці*, що *виникає* через *ідентифікацію* себе як частини українського національного проекту, у взаємодії з суспільством походження та італійським суспільством, у процесі транснаціональних взаємодій. Виявлено, що для частини українських мігранток в Італії етнічність є соціальним ресурсом, за допомогою якого вони легітимізують себе в італійському просторі, а також способом компенсації їхньої соціальної травми, спричиненої кількарічним неврегульованим правовим статусом перебування в Італії та соціальною ізоляцією, яка часто стає його наслідком. Створення українських культурних осередків (часто неформальних, офіційно не зареєстрованих) і різноманітні культурні ініціативи стають для них способом послаблення відчуття відчуженості у середовищі країни призначення. Репрезентація *українськості* як культурного проекту у зовнішньому просторі відбувається через використання вишиванок, українських пісень і танців, вечорниць, традиційних страв і обрядових традицій, тобто шляхом залучення легко впізнаваних маркерів українського.

У контексті зміни місця усталеного соціокультурного середовища у динаміці міграційних процесів постає питання, як себе реалізує чинник етнічної та національної приналежності у формуванні ідентичностей глобалізованого суспільства. Тут торкнемося лише деяких аспектів цієї проблеми, що можуть стати окремими напрямками дослідження.

Одним із них є структура інформаційного простору українських мігрантів і пріоритетність використання ними засобів комунікування, що її визначають. Багато заробітчан у країнах перебування, подібно до земляків в Україні, зацікавлено стежать за ходом політичних подій на батьківщині, використовуючи те саме інформаційне «вікно», що й останні, — українські телевізійні канали і соціальні медіа. Незважаючи на те, що, до прикладу, фізично українські мігрантки перебувають в Італії, і їхні акції протесту, мітинги, інші актив-

ності відбуваються у фізичному просторі цієї країни, *видимими*, актуалізованими, а отже, і потенційно впливовими вони стають також і в Україні, — через систему сучасних глобальних комунікацій, передусім через інтернет і телебачення. Прикладами тут можуть бути десятки подій, що відбуваються практично щотижня в Італії: збір одягу та медикаментів у Римі для воїнів АТО, відзначення річниці Революції Гідності тощо. Через символіку і зміст цих акцій українська етнічна спільнота *стверджує* себе як національна, причому в обох країнах одразу. Завдяки широко розгалуженим *неформальним мережам* українські мігранти швидко передають зароблені кошти на батьківщину, інформацію про кон'юнктуру на ринку праці, можливості отримання помешкання, правові особливості країни чи регіону, пов'язані, зокрема, з одержанням документів на легалізацію, возз'єднанням сім'ї, інші правові умови перебування. Щотижня заробітчани їдуть «на буси» — визначене місце зустрічі, обміну інформацією і неформальний ринок у Римі, Неаполі, Болоньї, Барселоні, Мадриді, інших містах значного скупчення українців, куди прибувають з України мікроавтобуси з людьми, передачами, листами, свіжою пресою. Через приклади замовлення мігрантками в Україні вишиваних сорочок, рушників, інших національних атрибутів, які передаються автобусами, що постійно курсують між Україною та Італією, дослідники можуть ретельно простежувати різні форми транснаціональної ретрансляції культурних капіталів — з країни походження в країну призначення. З іншого боку, елементи моди, стиль одягу і безпосередньо сам одяг, а також італійські продукти постійно пересилаються в Україну, під впливом чого в українському суспільстві змінюються нормативні стандарти, уявлення про моду та красу, якість харчування.

Мережу українських трудових мігрантів можна назвати структурою відносин певного етносоціуму у глобальному світі.

Міжперсональні мережі, що охоплюють передусім представників етнічного середовища мігрантів, головним чином формують їхній

простір спілкування. У нього «вкраплюються» роботодавці, члени міграційних служб, неурядових організацій, просто знайомі іммігрантів в країні перебування, відкриваючи перед ними перспективи інтеграції з приймаючим суспільством. Проте визначальними залишаються горизонтальні циркуляції етнічних груп мігрантів. Динаміка цього процесу не передбачає, що його визначальною тенденцією стане асиміляція мігрантів приймаючими суспільствами. Подальша трансформація ідентичностей перших відбуватиметься через формування «поля пізнаваності» паралельних соціокультурних взаємпереходів, яке зумовлюватиметься їхнім етнокультурним походженням. Результати досліджень підводять до висновку, що сучасні українські мігранти усвідомлюють себе окремою соціальною групою українського суспільства.

Національна саморепрезентація, якій може передувати процес *української національної самоідентифікації*, відіграє передусім роль *соціальної легітимізації* української жінки в Італії, під якою тут варто розуміти означення і закріплення своєї фізичної і символічної (культурної) присутності в Італії як країні призначення. Після юридичного врегулювання свого проживання та роботи в Італії така символічна легітимізація є важливим елементом в управлінні міграційними ризиками і міграційним проектом загалом. Для різних категорій жінок цей процес характеризується різними особливостями і залученням різних символічних ресурсів. Проте можна виокремити три основні сфери, через які мігрантки вибудовують і виявляють свої (транс)національні/етнічні ідентичності: а) релігійний простір, передусім парафії УГКЦ та греко-католицькі спільноти; б) культурно-освітній (загальноосвітні українські школи на території Італії, осередки Міжнародної української школи), недільні школи, а також заснування різноманітних культурних осередків; в) політичний (підтримка або протести щодо конкретних політичних подій чи процесів, які розвиваються в українському законодавчому полі).

Закцентуємо увагу на двох групах жінок, які є громадянками України. Це розрізнення

за двома групами є досить умовним і не передбачає чіткої межі між різними типами мігрантських практик. Проте воно дасть змогу простежити, принаймні на початковому етапі, окремі форми і способи національних саморепрезентацій у дуже неоднорідному українському середовищі Італії. До першої групи можна віднести мігранток, для яких належність до українського національного проекту (України як самостійної, незалежної, успішної держави) проявляється у численних соціально-політичних практиках. Їхня українська ідентичність конструюється як самовизначення особи у контексті *концепції уявлених спільнот* Бенедикта Андерсона, який вважає, що національні спільноти виникають не внаслідок безпосередніх контактів і взаємодій між усіма членами спільноти, а через символічні практики, які набувають такого значення для її членів, що, зрештою, компенсують відсутність реальних взаємодій і знайомства одного з одним*. Отже, можемо говорити про *національну ідентичність* цих жінок, основою якої є свідомість, політична воля, громадянство і, що найголовніше, — спільні практики, через які спільнота здійснює «свій щоденний плебісцит», що, за висловом Ернеста Ренана, і робить її нацією. Вони вважають за доцільне систематично долучатися до політичного процесу, який відбувається в Україні, шляхом протестів, мітингів, акцій тощо; беруть участь у різноманітних обговореннях політичних ініціатив через колективні звернення до представників державної влади України, передусім, якщо йдеться про питання історичної пам'яті, мови та формування міграційної політики в Україні. Важливим компонентом для самоідентифікації цих жінок є відчуття особистої відповідальності за те, що відбувається на батьківщині.

Що ж до другої групи українських мігранток, то, живучи в Італії, вони не позиціонують себе як закриту етнічну групу, а досить активно інтегруються також і в італійський соціальний та культурний простір, що є ви-

* Андерсон Б. *Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму*. Київ, 2001. С. 63.

явом транснаціональних практик. Щоправда, приналежність до італійського та українського соціальних просторів проявляється з різною інтенсивністю. Навіть цілком соціально реалізовані, зокрема професійно, українки наголошують на тому, що вони відчувають себе іноземками в Італії, і передбачають, що ніколи не позбудуться цього відчуття. Проте усвідомлення своїх відмінностей, навіть за високого рівня інтеграції в італійське суспільство, не створює для них нездоланих психологічних проблем чи непереборних соціальних викликів.

Мігрантки репрезентують свою українську ідентичність і через представлення української культури в італійському культурному просторі, причому така популяризація має виразно політичну складову: мігрантки не лише демонструють ті чи інші культурні зразки чи жанри, а й рефлексують над тим, як саме вони повинні бути репрезентовані в Італії. Частина жінок навіть вбачають у цьому свою громадянську місію.

Предметним полем етносоціального процесу для міграцій епохи переходу до глобалізації визначено горизонтальну циркуляцію етнічних спільнот. Воно охоплює відтворення і формування етнонаціонального духовного профілю української людини в структурах щоденної життєдіяльності, що включають соціальні мережі виходу з батьківщини до приймаючих країн, переміщення приймаючими країнами і комунікації з батьківщиною, відносини всередині етнічної спільноти мігрантів у суспільствах перебування, взаємодії з ними (адаптація до приймаючих суспільств, інтеграція мігрантів з ними), реінтеграція із суспільством походження і наступні міграції.

Швидкозмінливі соціальні та культурні процеси в епоху глобалізації, яка суттєво вплинула на творення етнічностей та на їх осмислення, показали, що в пересічних людей етнічна ідентичність стала більш чітко сформульованою, аніж раніше. Етнічність не зникла, як передбачали деякі дослідники кілька десятиліть тому. Навпаки, люди підкреслюють свою етнічну ідентичність у таких ситуаціях, де соціальна мобільність, зміни і конкуренція за ресурси

почали загрожувати їхній етнічній межі. Для деяких людей, які з пересторогою реагують на процеси модернізації, що зумовлюють бурхливі зміни сучасного світу, етнічна ідентичність полегшує життя, зокрема на психоемоційному рівні, дає людям втішну ідею причетності до минулого через етнічну символіку: мову, релігію, спосіб життя та сімейну систему.

Новітні мігрантські рухи створюють осередки повсякденного життя, конструюють соціальність, структури та ідентичності глобального простору спілкування. Провідна роль у цьому конструюванні належить етнічності.

Дякую за увагу!

Запитання

Стріха Максим Віталійович — доктор фізико-математичних наук, заступник Міністра освіти і науки України

— Дуже специфічною частиною української діаспори є наукова діаспора, яка, з одного боку, є великою проблемою для України, оскільки поповнюється за рахунок «відпливу мізків», а з іншого — є гарним шансом, з огляду на те, що більшість українських учених за кордоном готові співпрацювати з українською наукою і всіляко допомагати їй. Чи проводили ви дослідження, пов'язані саме з нашою науковою діаспорою?

— Насправді наша наукова група основною метою цього дослідження ставила завдання з'ясувати зміну конституції духовного світу людини в іншоетнічному середовищі. Оскільки бралися до уваги різні страти, в тому числі соціальні й освітні, то, безумовно, і ці аспекти потрапляли до нашої уваги. Не секрет, що досить велика кількість наших учених за кордоном змушені працювати не за фахом, залишаючись на підрядних роботах. І ми всі розуміємо, наскільки це нераціонально, коли суспільство вкладає великі кошти у підготовку фахівця, а він потім за кордоном, скажімо, доглядає хворих. На жаль, жодних кроків, спрямованих на зустріч таким людям, на змінення їх життєвої ситуації на краще, ані з боку держави, ані з боку Академії не було зроблено.

Геєць Валерій Михайлович — академік НАН України, директор Державної установи «Інститут економіки та прогнозування НАН України»

— У доповіді Ви використовували терміни *соціальна захищеність* і *соціальна ідентичність*. Але якщо поглянути на реалії як українського, так і зарубіжного соціального простору, то є значна нерівність щодо доступу до більшості соціальних ресурсів. Це особливо виразно видно на прикладі США. З 70-х років там набув поширення процес корпоратизації, який став передумовою глобалізації. При цьому одним із наслідків цього процесу стало те, що понад 2/3 населення не бере активної участі у суспільному житті. Це впливає також на участь у виборах. Наші емігранти, потрапляючи в чуже середовище, відчувають усе це не менш гостро. Як формуватиметься соціальна захищеність і соціальна ідентичність, якщо цей процес і далі поглиблюватиметься?

— Це надзвичайно актуальне питання. Проблема полягає у відсутності стратегії формування українського суспільства. В усіх сферах — політичній, економічній, культурній — у нас панує стихія. Ми намагаємося подолати цю проблему власними зусиллями, фактично без підтримки влади. У такій ситуації не доводиться говорити про формування соціальної захищеності і соціальної ідентичності в Україні. Це відбувається лише в суспільстві, що працює над своєю гармонізацією. В Україні такої тенденції не спостерігається. Є лише окремі локальні вияви.

— Я згоден з Вами, але проблема, про яку я говорив, має глобальний вимір. Сьогодні у світовому соціогуманітарному просторі навіть вживають термін *розгублена людина*. Як, на Вашу думку, може самоідентифікуватися така людина, позбавлена свого ґрунту?

— Ще в 90-х роках я висловлював думку, що для цього, з огляду на нашу сегментарну розсіяність, слід звернути більшу увагу на таке явище, як *етнічність, національність*. Натомість формувалися такі собі анклавні — «Схід», «Центр», «Захід». Ці явища не подолано й досі,

а політики і політтехнологи сусідніх країн (та й деякі наші) лише посилюють це розмежування. У своїх дослідженнях ми даємо багато пропозицій для уряду щодо вирішення різних соціальних проблем, зокрема міграційних. З цього питання ми також могли б надати рекомендації, але влада не виявляє зацікавленості в такому проекті. Тому кожен рятується, як може.

Яцків Ярослав Степанович — академік НАН України, директор Головної астрономічної обсерваторії НАН України

— Ви вживаєте терміни *етнічна ідентичність, національна ідентичність, соціальна ідентичність*. Напевно, Ви мали б на самому початку дати означення цих термінів. Скажіть також, чи читали Ви монографію Максима Розумного про проблеми ідентичності, яка нещодавно вийшла, і останній номер журналу «Наука та інновації» за 2016 рік, де йшлося про проблему міграції вчених?

— Безумовно, я знайомий з цими матеріалами. Що ж до першого питання, то йдеться про ієрархію ідентичностей. Найвищим ступенем, соціальною ідентичністю, є визнання людиною зв'язку зі своєю батьківщиною. Базою для ідентичності є відчуття захищеності в певному просторі. Соціальна ідентичність формується на основі етнічної, коли людина ідентифікує себе в певному середовищі, бере участь у його діяльності і на цій основі ідентифікує себе з суспільством певної країни.

Дзюба Іван Михайлович — академік НАН України, радник Президії НАН України

— Раніше при аналізі проблем міграції вживали термін *асиміляція*. Тепер він майже не використовується. З чим це пов'язано?

— Річ у тім, що, як було підкреслено в доповіді, змінився сам характер міграції. Тепер, коли з'явилися широкі можливості для спілкування, комунікації, асиміляційні процеси є мінімальними. Звісно, вони не можуть бути абсолютно нейтралізовані, але їхній вплив дуже слабкий,

як свідчать дані опитування мігрантів по всій Європі. Раніше мігранти асимілювалися значно активніше, тепер відсоток асимільованих мізерний завдяки розвиненим комунікаціям з батьківщиною і можливості періодично туди приїжджати.

Виступи

Євтух Володимир Борисович — член-кореспондент НАН України, декан факультету соціально-психологічних наук та управління Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова

Я розумію, чому питання ідентичності викликає такі жваві дискусії. Однак соціальну ідентичність не потрібно розглядати надто звужено, як співвіднесення себе з кимось іншим. Це, скоріше, взаємодія особистості з іншими соціальними групами. Що стосується самого предмету дослідження, то він є дуже актуальним. Цифри різняться, але як мінімум 30 млн українців проживають сьогодні по всьому світу. У Європі приблизно 150 млн людей нині мешкають не в тій країні, в якій вони народилися. Звісно, це породжує велику кількість проблем, частину з яких успішно, на мій погляд, досліджують в Інституті народознавства НАН України.

Кілька слів хочу сказати щодо дослідницького дизайну проблеми формування соціальних ідентичностей. Слід зазначити, що це не лише значна кількість робіт, присвячених цій тематиці, а насамперед те, що українські науковці гідно представлені в європейському дискурсі з цього напрямку. Наприклад, нещодавно ми, об'єднавшись з дослідниками з Латвії, отримали за програмою «Горизонт-2020» грант на дослідження досить важливого з практичної точки зору питання про сучасні міграційні виклики для системи освіти.

Я вважаю, що не потрібно виділяти з глобальних міграційних процесів українську діаспору як щось окреме та унікальне, а тим більше — єдине ціле, а варто сконцентруватися на тих географічних напрямках, куди виїжджають

українці, розділивши їх на три основні простори: західний, східний і південний. І коли ми скорелюємо дані, отримані в різних дослідженнях з цієї тематики, щодо перебування українців у цих основних просторах, ми чіткіше побачимо диференціацію українців за кордоном, а отже, зможемо ефективніше сформулювати політику щодо різних груп української діаспори.

Аж ніяк не відкидаючи об'єднавчі реалії сучасного глобального транснаціонального соціального простору, все ж таки хочу наголосити, що як раніше, так і зараз люди, які потрапляють в інше соціальне середовище, насамперед намагаються створити щось своє. Раніше це був необхідний засіб виживання (згадаймо *концепцію контейнерного соціального простору* Альберта Ейнштейна), але й тепер згуртованість на певній території неможливо відкидати зовсім. Саме там спостерігаються прояви соціальної ідентичності, етнічної ідентичності тощо. Є така відома і вже класична теорія Маркуса Лі Хансена (Marcus Lee Hansen), яка дуже добре пасує до досліджень української діаспори. Я її трохи модифікував, назвавши теорією наступних поколінь.

Для чого потрібні ці дослідження? Звісно, вони потрібні для розвитку науки. Але вони важливі й з практичної точки зору, оскільки потрібно формувати якісний етнічний менеджмент як у власній країні, так і за її межами.

І на завершення зазначу, що в Національному педагогічному університеті ім. М.П. Драгоманова ми започаткували новий магістерський курс контекстуального навчання «Українська діаспора в міжнародному просторі». Сподіваємося, що ця програма допоможе зацікавити молодь і залучити її до досліджень з цієї проблеми.

Гриценко Павло Юхимович — доктор філологічних наук, директор Інституту української мови НАН України

Питання про українців у світі, винесене на обговорення Президії НАН України, надзвичайно актуальне. Важливо, що науковці Академії зробили важливий крок до пізнання українства у його цілості — не лише українців, суцільних

в Україні, а й українців в усьому світі, особливо в тих соціумах, де вони утворили окремі громади, взаємодіють з іншомовним та іншоетнічним довкіллям різних країн, проживають у силовому полі різних культур і мов. Переважна більшість таких громад залишаються українськи зорієнтованими, підтримують тісні зв'язки з Україною.

Слід віддати належне Інституту народознавства НАН України за те, що його фахівці впродовж тривалого часу, спершу окремими розвідками і пошуковими працями, а далі у форматі розгорнутих проектів, системно підійшли до проблеми українців за межами України. Розроблено методологію вивчення, дослідницькі процедури, зібрано й систематизовано значний за обсягом емпіричний матеріал. Це нова інформаційна база, розгортання якої слід вітати й підтримувати. Чи повністю охоплено цю багатопланову й складну проблематику? Ні. Це лише частина того, що потрібно зробити. Адже в дослідженнях, завершених до сьогодні, зосереджено увагу насамперед на тих українськоетнічних групах, які склалися в останні десятиліття, які намагаються створити окремі громади, проаналізовано їхнє життя, збереження чи напрями трансформацій вихідного «я» — національних, соціальних, культурних орієнтирів.

Однак для повноти дослідження українства не можемо забувати, що крім цієї групи — великої і надзвичайно динамічної — є не менш численні групи українців, які не можна назвати діаспорою в звичлому розумінні слова, оскільки це не діаспора, яка постала внаслідок переселень людної з України, а давні мешканці українських етнокультурних, етномовних теренів, що опинилися внаслідок різноманітних історичних обставин поза сучасними кордонами нашої держави. Йдеться про великі за площею території, які займають українці в різних регіонах сусідніх держав, зокрема в тих, де, як заявляють деякі іноземні політики, «нас немає і не було». Це, насамперед, Кубань, Подоння, Воронежчина (сучасна Росія), Берестейщина, Пінщина (Білорусь), Підляшшя (Польща). У Східній Словаччині є велика українськомов-

на територія, де триває етнічне нищення українців через їхнє роз'єднання ідеологами русинства та цілеспрямовану асиміляцію. Ми маємо продовження української етнічної території на Марамарощині, у Південній Буковині, Південній Гуцульщині, Добруджі (Румунія), а також у Молдові. Підкреслимо, що це не переселенці останніх одного-двох століть, а віддавна сформовані ареали побутування українців — українські етномовні терени; з окремих з них, як з українських ареалів Румунії, збереглися переконливі документальні свідчення від XIV ст. — унікальні українськомовні писемні пам'ятки ділового стилю.

На превеликий жаль, Українська держава, крім окремих красивих дипломатичних резерансів, не приділяла цим теренам належної системної уваги. Цій темі присвячено низку праць Інституту народознавства, інших академічних установ, проте для їх усебічного дослідження необхідно докласти ще чимало зусиль. Не висловлюючи політичних і територіальних претензій до сусідніх держав, поважаючи визначені сучасні міждержавні кордони, ми все ж не маємо права забувати, що в сусідніх державах за межами України проживають українці, наші співвітчизники, які зберігають українськість — етнічну ідентичність, мову, історичну пам'ять, традиційну культуру. І наше завдання — максимально їх підтримувати. Показовим є і двотомний «Словарь украинских говоров Воронежской области» М.Т. Авдеевой (Воронеж, 2008–2012), який символізує вітальність української мови на цих давніх українських теренах, збереження й дотепер, незважаючи на потужний системний вплив російськомовного оточення, української мови, побутової культури. Таких прикладів видань про українців з-поза України сьогодні чимало.

Тому, на мою думку, одним із висновків обговорення цього важливого питання має стати підготовка (насамперед фахівцями Інституту народознавства НАН України) спеціального аналітичного документа, який зацікавив би Уряд України і Верховну Раду України і спонукав би їх до звернення належної уваги на українство з теренів, суміжних з Україною.

Звісно, хотілося б, щоб таких масових виїздів українців за кордон, які ми спостерігаємо в останні роки, не було, але, як кажуть, маємо те, що маємо, а саме — оновлювану велику українську діаспору на тлі закордонного продовження українських мовно-етнічних теренів. І наше завдання — вивчати її зусібіч, комплексно, як це демонструє Інститут народознавства.

Вважаємо, що тематику і напрям наукових пошуків Інституту народознавства НАН України потрібно підтримати і сприяти їх розвитку.

Геєць Валерій Михайлович — академік НАН України, директор Державної установи «Інститут економіки та прогнозування НАН України»

Я пропоную і надалі підтримувати дослідження Інституту народознавства з цього напрямку, проте їм слід надати нового контексту. У своєму виступі доповідач торкнувся чутливих питань сьогодення і майбутнього, а саме — самоідентифікації і самовизначення. Нині, коли позиції євроцентризму значно ослабли і багато країн — членів ЄС переосмислюють питання своєї національної ідентичності і побудови в нових умовах національної держави, ця проблема стає для нас ключовою. Адже у нинішніх умовах соціальної нерівності, яка охоплює всі аспекти життя, а не тільки матеріальний, як зазвичай вважають, соціальна ідентичність стає розмитою, «розгубленою», що ускладнює також формування національної єдності. Потрібно звернути увагу на нинішні міграційні процеси всередині України, коли внаслідок відомих подій велика кількість людей переміщується з одного регіону в інший. Ця ситуація також пов'язана з категорією «розгублених людей», яку нині активно вивчає світовий соціогуманітарний простір. Отже, на мою думку, Інституту слід більше уваги приділити цій ключовій проблемі.

Лібанова Елла Марленівна — академік НАН України, академік-секретар Відділення економіки НАН України, директор Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України

Я переконана, що ми маємо не лише продовжувати ці дослідження, а й розширювати і поглиблювати їх. Однак мені здається, що, поперше, говорячи про соціальну ідентичність українців, ми зобов'язані мати на увазі не лише українців за кордоном, а й передусім українців, які живуть в Україні. По-друге, міграція є дуже важливим, але далеко не єдиним каналом зміни соціальної ідентичності. Нинішній світ глобалізований, комп'ютеризований, дуже сильно комунікований, тому соціальні ідентичності можуть змінюватися навіть без перетинання кордонів. По-третє, на мою думку, ми децю перебільшуємо роль української діаспори. Скажімо, вплив польської діаспори (так званої полонії) на Польщу значно більший, ніж вплив української діаспори на Україну. Слід звернути також увагу і на те, що міграційні обміни впливають на соціальну ідентичність українців, які живуть на батьківщині. Люди, що виїжджають за кордон, розповідають своїм родичам і знайомим про життя в інших країнах, його проблеми і переваги і, зокрема, про те, чи варто їхати в ту чи іншу країну.

Насамкінець хочу сказати, що вже стали загальним місцем слова про небувалі масштаби української міграції після розпаду СРСР. Але згадаймо період після скасування кріпосного права. Тоді багато селян-українців, одержавши відносну свободу пересування, також залишали місця звичного проживання і їхали освоювати далекі території. Досить поглянути на карту нинішньої Росії — там є безліч українських топонімів, особливо в Тюмені та на Далекому Сході. Ці назви з'явилися в кожній місцевості, до освоєння якої були причетні українці. Ми завжди були територією-донором, і це потрібно враховувати у сучасних дослідженнях впливу міграційних процесів на український етнос, його ідентичність і самобутність.

Толочко Петро Петрович — академік НАН України, член Президії НАН України, почесний директор Інституту археології НАН України

Тема, якій присвячено доповідь, надзвичайно складна, оскільки пов'язана з вивченням

проблем соціального, культурного, етнічного розвитку суспільства, пошуком шляхів гармонізації. Вона також складна для розуміння і, як бачимо, досить суперечлива, оскільки так і не було до кінця з'ясовано, що таке *соціальна ідентичність*, чим вона відрізняється і в якому зв'язку перебуває з етнічною, культурною, національною ідентичністю.

Я цілком згоден з тим, що ми маємо приділяти більше уваги українцям, які живуть в Україні, точніше, українському суспільству, яке не є єдиним. Захід, Південь, Схід — ці регіони дуже різняться між собою. І, на жаль, досі не вироблено розуміння української нації, не сформульовано, хто ми є і що нас усіх об'єднує. На Закарпатті жителі оформляють угорські паспорти, на Покутті — румунські і т. д. Якщо ми не досягнемо рівня культурно і політично сформованої нації, то, прийшовши в Європу, ми там просто розчинимося, розпавшись на окремі соціальні страти. Проблема консолідації української нації має вирішальне значення, оскільки процес її формування поки що триває.

Семиноженко

Володимир Петрович — академік НАН України, голова Північно-Східного наукового центру НАН України та МОН України

У доповіді докладно розглянуто проблеми міграції та перебування українців за кордоном, питання стосунків діаспори зі своїми співвітчизниками на території України. Це, безперечно, важлива проблематика, але хочу підкреслити, що формування української ідентичності відбувається саме всередині країни. Зараз у суспільстві триває перегляд цінностей, спостерігається процес ціннісного розколу. Тому, на мою думку, в майбутніх дослідженнях Інституту народознавства слід було б зробити більший акцент на формуванні ідентичності власне всередині країни. Це вкрай актуально, адже без цього не буде української нації і, врешті, української держави.

За матеріалами засідання підготувала О.О. МЕЛЕЖИК